

پیام باستان‌شناسی

شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۴۲۸۵

شاپا الکترونیکی: ۲۹۸۰-۹۸۸۶

دوره ۱۶، شماره ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

بررسی و تحلیل سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان روستای باغچه‌بهی شهرستان بوکان

اسماعیل سلیمی^۱، سمیه قزل‌سغلی^۲، الهام رضانی باغچه^۳

- ۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران؛ دبیر مطالعات اجتماعی آموزش و پرورش شهرستان بوکان، بوکان، ایران. نویسنده مسئول: salimi.esmaeil@yahoo.com
- ۲ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.
- ۳ دانش‌آموخته کارشناسی زیست‌شناسی، دانشگاه پیام نور مهاباد؛ پژوهشگر آزاد، بوکان، ایران.

اطلاعات مقاله:	چکیده
تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۴ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۵	
واژگان کلیدی: بوکان باغچه‌بهی هفت‌مردان گورستان سنگ‌مزار	سنگ‌مزارهای تاریخی، یافته‌های ارزشمندی در مطالعات باستان‌شناختی هستند که بر اساس آن‌ها می‌توان به جنبه‌های مختلف جوامع گذشته پی برد. تاکنون هیچ بررسی باستان‌شناختی هدفمندی که به شناسایی و مطالعه منجم گورستان هفت‌مردان بپردازد، انجام نشده است. بنابراین، مطالعه این گورستان می‌تواند نشان دهد که روستای باغچه‌بهی در شهرستان بوکان از اواسط دوره قاجاریه به بعد اهمیت درخور توجهی یافته است. فرض بر آن است که با اتکاء به سنگ‌مزارهای گورستان باغچه‌بهی می‌توان به اعتقادات و آداب و رسوم مردم منطقه و همچنین علت ایجاد آرایه‌های مختلف بر روی سنگ‌مزارها توسط هنرمندان حجار پی برد. این سنگ‌مزارها به‌عنوان نمونه‌ای از یک جامعه آماری، از لحاظ زمانی و ریخت‌شناسی قابل مقایسه با دیگر سنگ‌مزارهای گورستان مکریان هستند. هدف نوشتار حاضر، مطالعه و ارزیابی موضوع و دستیابی به نتایج مطلوب در راستای پاسخ‌دهی به این سؤالات است: مطالعه کتیبه‌های ادبی، نقشمایه‌های غنی و فرم سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان از لحاظ تنوع و کیفیت آثار، کدام نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش را بازگو می‌کنند؟ افراد شاخص به خاک سپرده شده در این گورستان چه کسانی بوده‌اند و در تاریخ منطقه بهی و مکریان چه نقشی داشته‌اند؟ نتایج مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای نشان می‌دهد که سنگ‌مزارهای هفت‌مردان بیانگر علایق، اعتقادات و در واقع نمودی از فرهنگ جامعه مکریان در دوره قاجار و پهلوی است. همچنین، با تأکید بر سنگ‌مزارها و شواهد نوشتاری روستای باغچه‌بهی و مناطق اطراف آن، که بعدها به منطقه فیض‌الله‌بیگی شهرت یافت، می‌توان دریافت که از دوره محمدشاه قاجار از اهمیت سیاسی و مذهبی قابل توجهی در سطح مکریان برخوردار بوده است.

* استناد: سلیمی، اسماعیل، قزل‌سغلی، سمیه، رضانی باغچه، الهام (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان روستای باغچه‌بهی

شهرستان بوکان. پیام باستان‌شناسی، ۱۶(۳۱)، ۹۱-۱۱۳. <https://doi.org/10.71794/peb.2024.1103611>

مقدمه

مطالعات باستان‌شناختی در نقاط مختلف جهان بیانگر آن است که موضوع مرگ، جهان آخرت، آداب و سنت‌های مرتبط با آن، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های انسان در فرهنگ‌های گوناگون و ادوار مختلف به شمار می‌رفته است (سلیمی و صلح‌جو، ۱۴۰۰: ۱۳۰). گورستان هفت‌مردان روستای باغچه‌بهی از گورستان‌های تاریخی ایران است که در استان آذربایجان غربی و در شهرستان بوکان واقع شده و تاکنون بررسی و مطالعه‌ای که منجر به شناسایی و معرفی این قبرستان گردد به انجام نرسیده است.

شرایط مناسب طبیعی و زیست محیطی هم‌چون منابع آب کافی، خاک حاصلخیز، هوای مطلوب، پوشش گیاهی و جانوری غنی و موقعیت ایده‌آل ارتباطی بین گورستان مُکریان و هوشار (افشار) سابقه سکونت انسان را در روستای باغچه‌بهی حداقل به دوره تاریخی می‌رساند. در دوره سلطنت محمدشاه قاجار (۱۲۵۱-۱۲۶۳ ه.ق) و هم‌زمان با زمامداری عبدالله‌خان (۱۲۵۰-۱۲۵۶ ه.ق) بر ولایت مُکریان به مرکزیت ساوجبلاغ (مهاباد کنونی) یکی از بیگ‌زادگان مُکری به‌نام عبدالرحمن بیگ که از کاتبان و نزدیکان عبدالله‌خان در ساوجبلاغ بود هنگام سفر به تهران در جریان کشته شدن عباس‌آقا موفق به دیدار با حاج میرزا آقاسی نخست‌وزیر وقت ایران شد. عبدالرحمن بیگ با دریافت خلعت شاهانه از طرف دولت مرکزی، ناحیه بهی را نیز به طریق مقاطعه در ازای پرداخت مبلغی به‌صورت سالانه دریافت کرد (ثنائی، ۱۴۰۱: ۶۱۷ - ۱۷۳۲). در نتیجه، عبدالرحمن بیگ در اثر فشار ایلات منگور و ده‌بُکری با خرید روستای باغچه و ناحیه بهی اتباع خود را در باغچه اسکان داد و با توجه به اینکه از حمایت دولت مرکزی و محلی برخوردار بود ساکنان بومی توان مقابله با وی را نداشتند و بعدها علاوه بر باغچه موفق به تصاحب دو روستای مهم ساروقامیش و تیکان‌تپه نیز گردید. شواهد نوشتاری و یافته‌های باستان‌شناختی نشان می‌دهند که فرزندان و نوادگان عبدالرحمن بیگ مانند «فیض‌الله بیگ»، «سلطان بیگ» و ابراهیم بیگ در روستاهای محل سکونت خود و باغچه‌بهی اقدام به ساخت مساجد، حجره و کتاب‌خانه، مدرسه‌های به‌نام قطاب‌خانه، حمام، کارگاه قالیبافی (ناهد، ۱۳۶۲: ۹-۱۳)

عمارت‌های اربابی و گورستان‌های تاریخی با سنگ‌قبرهای فاخر کرده‌اند. هدف نوشتار حاضر بررسی و تحلیل سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان روستای باغچه‌بهی شهرستان بوکان است. فرض بر آن است که با اتکاء بر سنگ‌مزارهای گورستان باغچه‌بهی می‌توان به اعتقادات و آداب و رسوم مردم منطقه و همچنین، علت ایجاد آرایه‌های مختلف بر روی سنگ‌مزارها توسط هنرمندان حجار پی‌برد.

در نوشتار حاضر که به شیوه مطالعات میدانی و به روش توصیفی، تاریخی و تحلیلی به‌انجام رسید. نقوش و آرایه‌های موجود بر روی سنگ‌مزارها مستندنگاری، طبقه‌بندی، توصیف، طراحی و تحلیل شدند. مستند به نتایج مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای مشخص گردید که سنگ‌مزارهای تاریخی گورستان هفت‌مردان بیانگر علائق، اعتقادات و در واقع نمودی از فرهنگ مردم باغچه‌بهی در دوره قاجار و پهلوی است. همچنین، نقشمایه‌های موجود بر سنگ‌مزارها را می‌توان در عناصر فرهنگی گورستان مُکریان جست‌وجو کرد. در این پژوهش سعی خواهد شد تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که مطالعه کتیبه‌های ادبی، نقشمایه‌های غنی و فرم سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان از لحاظ تنوع و کیفیت آثار، کدام نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش را بازگو می‌کنند؟ افراد شاخص به خاک سپرده شده در این گورستان چه کسانی بوده‌اند و در تاریخ منطقه بهی و مُکریان چه نقشی داشته‌اند. در نتیجه مشخص شد با تأکید بر سنگ‌مزارها روستای باغچه‌بهی و مناطق اطراف آن که بعدها به منطقه فیض‌الله بیگی شهرت یافت از دوره محمدشاه قاجار از اهمیت سیاسی و مذهبی قابل توجهی در سطح منطقه مُکریان برخوردار بوده است.

روش پژوهش

گردآوری اطلاعات این مقاله به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای و روش پژوهش آن توصیفی، تاریخی و تحلیلی می‌باشد. با توجه به پوشش گیاهی غنی قبرستان هفت‌مردان نگارندگان ابتدا سطح و اطراف سنگ‌مزارهای عمودی (کیل)^۱ را که بخشی از

^۱ تنها یک نمونه سنگ‌مزار افقی (تات) در گورستان هفت‌مردان قابل مشاهده است و آن نیز متعلق به قبر حاجی گنجعلی بیگ است. از دیگر سنگ‌مزارهای افقی به علت انبوه پوشش گیاهی اطلاعات چندانی در دست نیست.

پیشینه پژوهش

تاکنون در ارتباط با گورستان هفت‌مردان روستای باغچه‌بهی مطالعهٔ منسجم و جامعی صورت نگرفته است. حسین حُزنی از بیست ایل مُکریان و از نخستین ایل به نام بیگ‌زاده‌ها نام می‌برد و می‌نویسد که ایل بیگ‌زاده از خانواده حاکم و امیران مُکریان و همگی دارای املاک و ثروت هستند و در میان آن‌ها اشخاصی مشهور، شاعر و ادیب به پا خاسته‌اند و در ادامه از هیجده ناحیه (محال) در مُکریان صحبت می‌کند که سه مورد از آن‌ها (بهی، فیض‌الله‌بیگی و تیکان‌تپه) در ارتباط با موضوع مورد مطالعه هستند (حُزنی، ۱۹۳۸: ۴۵-۴۹). علی رزم‌آرا دربارهٔ روستای باغچه‌بهی چنین نوشته است: «روستای از دهستان بهی، بخش بوکان شهرستان مهاباد که در ۲۴ کیلومتری شرق بوکان و ۲۴ کیلومتری شرق شوشه بوکان به میاندوآب و در منطقهٔ کوهستانی و معتدل مالاریائی واقع شده است، باغچه در حدود ۳۲۰ نفر که سنی مذهب و گُرد هستند جمعیت دارد. آب آن از رودخانهٔ زرینه‌رود تأمین می‌شود و عمدهٔ محصولات آن غلات، چغندر، توتون و حبوبات است. مردم به زراعت و گلهداری اشتغال دارند، صنایع دستی باغچه جاجیم‌بافی و راه آن نیز مال‌رو است» (رزم‌آرا، ۱۳۳۰: ۷۶). عبدالله ناهید در کتاب خاطرات خود مطالب ارزندهٔ دربارهٔ عبدالرحمن‌بیگ از کاتبان عبداللّه‌خان در ساوجبلاغ مُکری، املاک وی از جمله روستاهای باغچه‌بهی، ساروقامیش و تیکان‌تپه، و این‌که بعدها فرزندان و نوادگان عبدالرحمن‌بیگ در روستاهای خود از جمله باغچه‌بهی اقدام به تأسیس مسجد، کتاب‌خانه، مدرسه، حمام و کارگاه قالی‌بافی با هزینهٔ شخصی خود کرده‌اند، ارائه داده است (ناهید، ۱۳۶۲: ۹-۱۳). ابراهیم افخمی نخستین شخصی است که تصویری از گورستان باغچه‌بهی تهیه کرده و در آن تنها دربارهٔ بیوگرافی مصباح‌الدیوان ادب و سعیدخان ادهمی مطالبی ایراد کرده است (افخمی، ۱۳۶۴: ۴۱۵-۶۵۲).

مینورسکی نقل کرده است: «که کرانه‌های رودخانهٔ زرینه‌رود (که اکنون روستای باغچه‌بهی نیز بخشی از آن است) در دورهٔ ایلخانان از محل‌های مطلوب زمستانی، قشلاق مغولان بوده است» (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۱۶). مینورسکی در جایی دیگر در ارتباط با منطقهٔ بوکان این‌گونه نگاشته است: «ناحیهٔ بوکان در گذشته به بهی یا باهی معروف بود اما اکنون این نام تنها به یک

آن‌ها در زیر پوشش گیاهی مدفون شده بودند پاک کردند تا تمام جوانب سنگ‌مزارها به خوبی مشخص شوند. در مرحلهٔ بعد به دلیل وجود خزه و گل‌سنگ که امکان بازخوانی نوشته‌ها و تشخیص نقشمایه‌های موجود بر روی سنگ‌مزارها به راحتی امکان‌پذیر نبود به وسیلهٔ برس پلاستیکی که قدرت آسیب‌پذیری آن کم‌تر بود سطح سنگ‌مزارها پاک و تمیز شدند. در ادامه به علت یکسان بودن رنگ (سفید) سنگ‌مزارها و نقشمایه‌ها که امکان بازخوانی و طراحی نقشمایه‌ها به راحتی میسر نبود از زغال برای سیاه کردن سطح نوشته‌ها و نقشمایه‌ها بهره گرفته شد. به این دلیل از زغال استفاده گردید که زغال از نوع مواد آلی و سنگ‌ها از نوع مواد معدنی هستند. در نتیجه تماس این دو نوع مواد امکان آسیب‌پذیری اثر را به حداقل می‌رساند. با پایان یافتن کار میدانی زغال موجود بر نوشته‌ها و نقشمایه‌ها توسط نگارندگان پاک شدند. با پاک کردن و کشیدن زغال بر روی نوشته‌ها از سنگ‌مزارها با مقیاس عکس‌برداری شد و ابعاد، مشخصات و ویژگی هر کدام از آن‌ها در دفترچهٔ یادداشت ثبت گردید. در مرحلهٔ بعد هر کدام از سنگ‌مزارها با توجه به گونه‌شناسی و نوع آرایه دسته‌بندی و در نهایت طرح آنها به وسیلهٔ نرم افزار اتوکد ترسیم شد. مطالعات کتابخانه‌ای نیز با مقایسه سنگ‌مزارها با نمونه‌های مشابه و مراجعه به اسناد، کتب، مقالات و سایر متون چاپی گردآوری شد. از مهم‌ترین موانع مطالعات کتابخانه‌ای موضوع مورد مطالعه می‌توان به بازخوانی نوشته‌های سنگ‌مزارها اشاره کرد که به دلیل عوامل محیطی و انسانی بخش‌های زیادی از آن‌ها از بین رفته‌اند اما در نهایت نگارندگان موفق به بازخوانی آن‌ها شدند (شکل ۱).

شکل ۱: سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی (نگارندگان،

۱۴۰۲).

جغرافیایی باغچه‌بهی

روستای باغچه‌بهی^۳ در بخش مرکزی و در دهستان بهی فیض‌الله بیگی به مرکزیت یه‌ک‌شوه (یکشوه) و به فاصله ۳۰ کیلومتری جنوب‌شرق شهرستان بوکان با مختصات $36^{\circ}29'44.48''$ عرض و $46^{\circ}26'48.42''$ طول جغرافیایی در ارتفاع ۱۳۵۴ متری از سطح آب‌های آزاد قرار گرفته است. به بیان دیگر باغچه‌بهی از شمال به روستاهای کرکه و کانی‌شیت، از جنوب به تیکان‌تپه، از شرق به ساروقامیش و از غرب به روستاهای متروکه دوراخ و یه‌ک‌شوه محدود و به فاصله‌ای ۴/۵ کیلومتری رودخانه زربینه‌رود واقع شده است (شکل ۲). در مجموع روستاهای باغچه‌بهی، تیکان‌تپه و ساروقامیش از روستاهای مهم دهستان فیض‌الله‌بیگی بوکان و همانند مثلی هستند که باغچه و ساروقامیش دو ضلع آن و تیکان‌تپه رأس آن را تشکیل می‌دهد. روستای باغچه‌بهی در حدود ۳۴ خانوار و ۱۴۳ نفر جمعیت دارد. مردم این روستا کُرد زبان و سنی مذهب (شافعی‌اند) و معیشتی مبتنی بر کشاورزی، دام‌داری و به صورت محدود باغ‌داری و زنبورداری دارند.

باغچه‌بهی در منطقه زاگرس شمالی، در سطوح ارتفاعی ۱۰۰۰ تا ۲۰۰۰ متر واقع شده است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی آذربایجان‌غربی، ۱۳۹۵). باغچه‌بهی نسبت به مناطق گورک مُکری و ایل تیمور در سطوح ارتفاعی پایین‌تری قرار گرفته و در حدفاصل مناطق کوهستانی و جلگه‌ای است. شاخه زرد با ارتفاع ۲۰۱۶ متر از بارزترین برجستگی باغچه‌بهی و مناطق اطراف است که جریان آبی از آن سرچشمه و به همراه شاخه تیکان‌تپه و ساروقامیش به رودخانه زربینه‌رود می‌ریزد. باغچه‌بهی دارای تابستان گرم و خشک و زمستان سرد و معتدل است. در فصول پاییز، زمستان و بهار نزولات جوی به شکل برف و باران فرو می‌ریزند که در رشد و نمو گیاهان و محصولات کشاورزی تأثیر به‌سزایی دارد. شاخه رَش و شاخه زرد به‌عنوان بارزترین برجستگی منطقه نقش مهمی در تأمین آب زیرزمینی و سطحی چشمه‌های سه‌رو، هه‌لونه،

دهستان اطلاق می‌شود» (مینورسکی، ۲۰۰۶: ۴۹). ایرج افشار سیستانی نوشته است که در سال ۱۳۶۵ هـ.ش مه‌آباد دارای دو بخش بوده که یکی از آن‌ها بوکان بوده و بوکان نیز دارای دو دهستان آختاچی شرقی و بهی که ۱۱۳۶ کیلومتر مربع مساحت دارد (سیستانی، ۱۳۸۱: ۹۷۸-۹۷۹). عباس ایوبی از گورستان هفت‌مردان با عنوان «مردان باغچه» نام برده و از نُه^۲ شخصیت سیاسی، مذهبی و خانمی به اسم شاشان نام برده که در این قبرستان به خاک سپرده شده‌اند (نه‌یوبی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶).

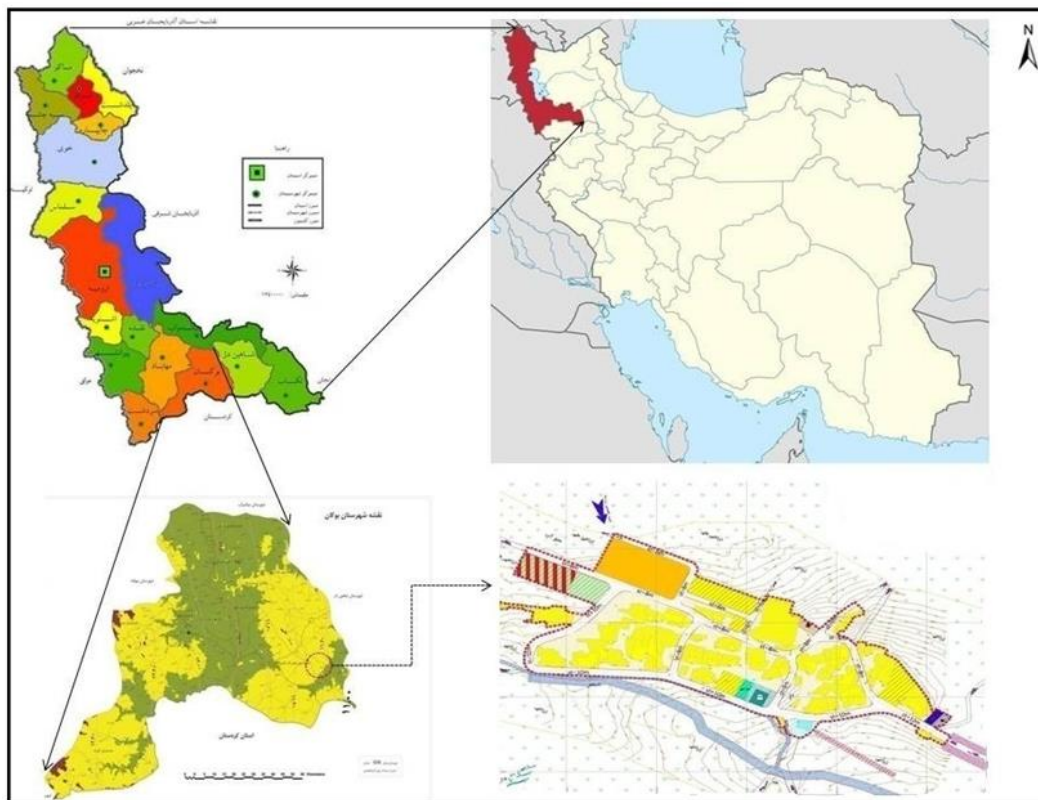
فرامرز آقابگی در مطالعه تحت عنوان «بازخوانی و شرح چند سند در مورد حرفه نجاری مطالعه موردی: اسناد مصباح‌الدیوان ادب» در پی نوشت نوشتار مذکور درباره سال تولد و وفات مصباح‌الدیوان و نوشته سنگ‌مزارهای قدیمی آن در روستای باغچه‌بهی که اکنون اثری از آن‌ها نیست اطلاعات ارزشمندی ارائه داده است (آقابگی، ۱۳۹۵: ۱۲۷-۱۴۷). کامران ثنائی نوشته که منطقه بهی واقع در بین رودخانه‌های زربینه‌رود و سیمینه‌رود در دوره میرنشینی (نیمه اول دوره صفوی) متعلق به ولایت مُکریان بود و جنگ سال ۱۰۱۹ هـ.ق و سال‌های بعد از آن شاه عباس اول با امیران مُکری موجب گردید تا نواحی بهی از دست امرای مُکری خارج شود اما مُکری‌ها بعدها در دوره قاجاریه مجدداً موفق به تصاحب منطقه بهی شدند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۴۶-۴۸-۵۰). به‌علاوه اسماعیل سلیمی و مبارکه شیخی‌ملاشاهی در مقاله‌ای با موضوع «مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان» در معرفی عمارت اربابی باغچه‌بهی به صورت گذرا به گورستان تاریخی هفت‌مردان نیز اشاره کرده‌اند (سلیمی و شیخی‌ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۵۴-۸۲). گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی برای نخستین بار در مهر ماه ۱۴۰۱ و به وسیله نگارنده مسؤل این نوشتار مورد بررسی و مطالعه علمی قرار گرفت.

^۲ حاجی خلیفه ملا محمدامین، حاجی خلیفه ملا عبدالله زهره‌درو، خلیفه شیخ قیوم ساوجبلاغی، ملا عبدالوهاب، مصباح‌الدیوان، گنجعلی‌بیگ، ملا علی جوهری، سعیدخان ادهمی و شاشان خانم همسر حاجی خلیفه ملا محمدامین نُه نفر متوفی در قبرستان مردان باغچه طبق گفته عباس ایوبی هستند (نه‌یوبی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶).

^۳ در جغرافیایی سیاسی کنونی شهرستان بوکان سه روستا به اسامی باغچه بدین صورت که باغچه‌بهی در دهستان فیض‌الله‌بیگی و باغچه و سرباغچه در دهستان ایل تیمور واقع شده‌اند (www.amar.org.ir).

علاوه بر حیوانات اهلی، در روستای باغچه‌بهی، ارتفاعات شاخه زرد، شاخه رَش، مه‌لوی محمد، به‌رچیا و مناطق اطراف آن حیوانات وحشی هم‌چون: گرگ، روباه، خرگوش، عقاب، کبک، شاهین، لاک‌پشت، مار، عقرب و گونه‌ای قوچ و میش ارمنی که در حال انقراض است یافت می‌شوند (شکل ۳).

گویزان، ناستری مام‌ویسه، کانی باغ، کونه‌مار، رودخانه زربینه‌رود و فعالیت‌های کشاورزی در پایین دست خود دارد. باغچه‌بهی دارای پوشش گیاهی غنی در مناطقی هم‌چون باغی شامه، که ما جار و سماقان جهت نگهداری احشام و چهارپایان اهلی، مانند: گوسفند، بز، گاو، الاغ و اسب است.

شکل ۲: موقعیت روستای باغچه‌بهی در کشور ایران، استان آذربایجان غربی و شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

شکل ۳: گونه‌های در حال انقراض قوچ و میش ارمنی روستای باغچه‌بهی (عکاس: لقمان رحیمی، ۱۴۰۱).

در جغرافیای باغچه‌بهی گیاهان و درختان خودرو نظیر کنگر، زالزالک، رُز وحشی، نارون، بادام و آلبالو کوهی و درختان میوه از جمله سیب، زردآلو، گردو و سنجد یافت و پرورش داده می‌شوند. باغچه‌بهی به علت خاک حاصل‌خیز، منابع آب کافی و هوای مطلوب، کشاورزی در آن به صورت دیم و آبی صورت می‌گیرد و ساکنان بومی بیشتر اقدام به کشت غلات، حبوبات، صیفی‌جات، سبزیجات، یونجه و چغندر قند می‌کنند. به طور کلی، می‌توان گفت خاک حاصل‌خیز، آب کافی، هوای مطلوب، پوشش گیاهی و غنی جانوری، موقعیت ایده‌آل ارتباطی بین مُکریان و هه‌وشار از سکونت و یکجانشینی انسان در این بخش از کُردستان و ایران از دوران تاریخی تا عصر حاضر نقش کلیدی داشته است.

شواهد باستان‌شناسی

در منطقه فیض‌اللهیگی همانند اکثر نواحی بوکان مطالعات باستان‌شناختی هدفمندی که به شناسایی و معرفی محوطه‌ها و آثار تاریخی منجر شود، به انجام نرسیده است. فعالیت‌های محدود باستان‌شناختی در منطقه نشان از وجود محوطه‌های دارد که قدمت آن‌ها به هزاره اول ق. م بر می‌گردد. در روستای کنونی باغچه‌بهی محوطه به نام «که‌له‌کاوی»^۴ در سال ۱۳۴۵ به شماره ۵۵۶ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده که در بازه زمانی هزاره اول ق. م و دوره ساسانی تاریخ‌گذاری شده است (آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی، ۱۳۴۵).

محوطه که‌له‌کاوی مجدداً توسط نگارنده مسئول مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. محوطه مذکور همانند گورستان هفت‌مردان توسط زمین‌های کشاورزی محصور و در جهات جنوب، شمال و شرق به وسیله کشاورزان شخم‌زده شده است. انبوه سنگ‌های آهکی با ابعاد مختلف و وجود رج دیوارهای سنگی در سطح تپه به همراه یافته‌های سفالی از بارزترین ویژگی محوطه که‌له‌کاوی است. در جریان بررسی سطحی محوطه در مجموع ۲۱ قطعه سفال شامل؛ ۱۳ قطعه لبه، ۶ قطعه بدنه، ۱ قطعه کف و ۱ قطعه دسته گردآوری گردید. آمیزه بیشتر قطعات کانی با پخت کافی و چرخ‌ساز بودند و رنگ سفال‌ها در طیفی از نخودی، نارنجی و قهوه‌ای بودند. تزئینات طنابی، افزوده، نواری برجسته و کنده از نقشمایه‌های رایج سفال‌های محوطه که‌له‌کاوی هستند. بر اساس مطالعات صورت گرفته به احتمال زیاد محوطه که‌له‌کاوی متعلق به دوره تاریخی است (شکل ۴).

علاوه بر محوطه که‌له‌کاوی در داخل روستای باغچه و در ضلع شمالی آن عمارت اربابی با ابعاد وسیعی وجود دارد که اکنون بیشتر بخش‌های آن تخریب شده است (شکل ۵). در ساخت این عمارت از قلوه سنگ‌های آهکی بوم‌آورد منطقه با ابعاد مختلف تا ارتفاع یک متر، خشت، کاهگل، گچ و چوب استفاده کرده‌اند.

به‌طور کلی، عمارت اربابی قاجاری باغچه‌بهی در دو طبقه به سمت جنوب با ایوان ستون‌دار که از طبقه اول به‌عنوان مطبخ و محل سکونت خادمان ارباب و طبقه دوم شاهنشین و محل زندگی خان و پذیرایی از صاحب منصبان منطقه و رجال دولتی بوده است. در گوشه‌های عمارت برج‌های جهت‌نگهبانی از بنا تعبیه شده که نشان می‌دهد افرادی به‌عنوان نیرو نظامی تحت امر خان بوده‌اند. به‌علاوه، تمام جوانب عمارت به وسیله‌ای حصار محصور شده که نشان از درون‌گرایی این مجموعه دارد. در ارتباط با ساخت این عمارت اطلاعات چندانی در دست نیست اما به احتمال زیاد این عمارت توسط ابراهیم خان فرزند حاجی سلیم خان ملقب به حاجی سرتیپ احداث و بعد از ایشان به وارثان وی از جمله سلیم خان و مجیدخان منتقل گردید (سلیمی و شیخی ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۷۸-۵۸).

آن‌چنان که گفته شد جدا از محوطه باستانی که‌له‌کاوی، عمارت اربابی و گورستان هفت‌مردان در روستای باغچه‌بهی آسیاب، باغات متعدد و مسجد تاریخی وجود داشته که اکنون بازسازی شده و از هسته اولیه‌ای آن آثاری باقی‌نمانده است. با انکاء بر تصاویر موجود مسجد باغچه‌بهی در ضلع شرقی دارای ایوان ستون‌دار مسطح با چهار ستون چوبی بوده است. بخشی از مسجد در همین ضلع دارای طاق نماهای آجری و در بالای پنجره تزئینات آجرکاری خفته‌راسته به وضوح قابل رؤیت است (شکل ۶). از دیگر بخش‌های مسجد به دلیل نبود شواهد مکتوب اطلاعات چندانی در دست نیست. اما به احتمال زیاد ساختار معماری آن همانند دیگر مساجد قاجاریه منطقه مُکریان هم‌چون مسجد تُرُجان سقز (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۷: ۷۸-۹۶)، سویناس مهاباد (سلیمی، ۱۳۹۸: ۳۵-۵۱)، تمبریگ سقز (زارعی، ۱۳۹۲: ۱۴۴) و دوکچی بوکان بوده است. طبق گفته عباس ایوبی با درخواست حاجی خلیفه ملا محمدامین و به دستور سلیم خان در روستای باغچه مسجد و خانقاه با حوض آب و منزل دو طبقه جهت اسکان حاجی خلیفه احداث می‌شود و بعدها ابراهیم خان فرزند سلیم خان در حفظ و نگهداری آن‌ها توان زیادی را به خرج می‌دهد (نهیوبی، ۱۳۹۴: ۲۷-۲۸).

^۴ که‌له‌کاوی، شاره‌زور (شهرزور) و شارگون از اسامی مکان‌های جغرافیای است که در اکثر مناطق کردستان محل‌های به این اسامی وجود دارند. در شهرستان بوکان در روستایی متروکه گورگه محلی به این نام و در مهاباد روستایی به اسم «که‌له‌کاوی» حدفاصل مهاباد - سردشت وجود دارد.

شکل ۴: نمایی از محوطه کله‌کاوی روستای باغچه‌بهی از سمت جنوب و یافته‌های سفالی آن (نگارندگان، ۱۴۰۲).

شکل ۵: دورنمایی از عمارت اربابی روستای باغچه‌بهی از سمت جنوب (عکاس: سعید رضائیان باغچه، ۱۴۰۱).

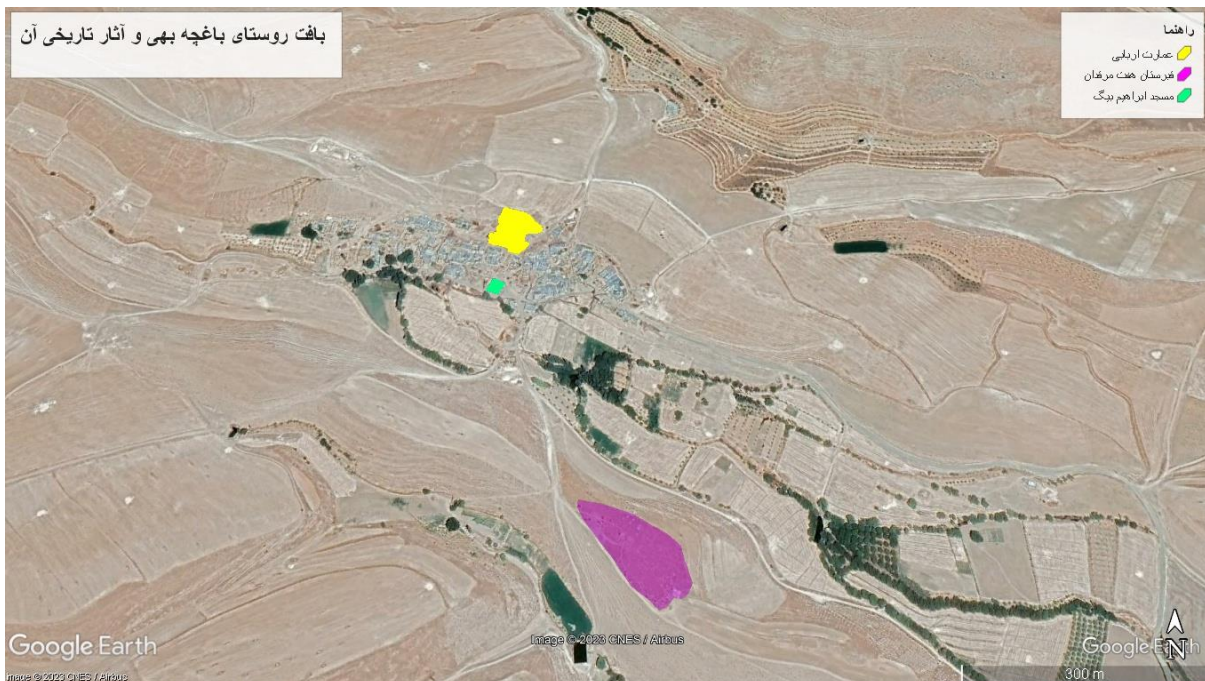

شکل ۶: نمایی از مسجد باغچه‌بهی قبل از تخریب و بازسازی آن (عکاس؛ بهنام پسندی، ۱۴۰۲).

گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی

مختصات جغرافیایی E.629769.49m ZONE:38S N.4039523.01m واقع شده است. گورستان هفت‌مردان در حدود ۱/۵ هکتار مساحت و بیش از ۱۰۰ متر بالاتر از زمین‌های ضلع شمالی ارتفاع دارد و از هر چهار جهت به وسیله‌ای زمین‌های کشاورزی احاطه شده است (شکل ۷).

گورستان هفت‌مردان که اکنون نیز مورد استفاده اهالی روستای باغچه‌بهی است در فاصله ۳۲۰ متری ضلع جنوبی روستا بر فراز تپه بلند که چشم‌انداز زیبایی به سمت روستاهای باغچه، ساروقامیش، تیکان‌تپه و رودخانه پر آب زرینه‌رود دارد، با

شکل ۷: تصویر هوایی از بافت روستای باغچه‌بهی و موقعیت آثار تاریخی آن (Google Earth, 2023).

خلیفه زاده^۷ و خلیفه شیخ قیوم ساوجبلاغی کشیده‌اند (افخمی، ۱۳۶۴: ۴۱۵، ۴۳۱-۶۵۲؛ نه‌یویی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶) که نشان دهنده جایگاه اجتماعی و مذهبی این اشخاص در جامعه آن روزگار باغچه‌بهی و گوردستان مُکریان دارد در محدوده مذکور ضریح‌های چوبی وجود دارد که پارچه‌های به رنگ سبز را به آن‌ها آویزان کرده‌اند که نشان از جایگاه مذهبی و آئینی افراد به خاک سپرده شده در این بخش از گورستان دارد. نام این گورستان به احتمال زیاد از هفت شخصیت آئینی گرفته شده که اکنون اطلاعات چندانی درباره آن‌ها نیست (شکل ۸).

گونه‌شناسی سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی

با توجه به آداب و رسوم تدفین در گوردستان مُکریان از گذشته‌های دور هر قبر دارای سه سنگ‌مزار، دو سنگ‌قبر عمودی در دو طرف که به آن‌ها «کیل» و حدود قبر را مشخص می‌کرد و یک سنگ‌مزار افقی که به آن «تات» می‌گفتند (صمدی، ۱۳۹۶: ۱۵۹). آن‌گونه که گفته شد به دلیل عوامل محیطی (انباشت هر ساله علف‌زارها بر روی هم) و انسانی (برداشتن سنگ‌مزارهای قدیمی و جایگزین کردن آن‌ها با سنگ‌قبرهای جدید در مرمت‌های اخیر) اکثر سنگ‌مزارها از بین رفته و یا در زیر خاک مدفون گشته‌اند. سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی از نوع محرابی افراشته هستند که ارتفاع و ضخامت آن‌ها متفاوت است و به لحاظ زمانی و ریخت‌شناسی قابل مقایسه با دیگر سنگ‌مزارهای گوردستان مُکریان از جمله تُرجان سقز و پیربادین بوکان هستند. در زبان کُردی سورانی منطقه به این سنگ‌مزارها «کیل» می‌گویند و با تأکید بر افراد به خاک سپرده شده متعلق به عصر قاجاریه و پهلوی اول هستند (جدول ۱).

سرانجام به علت علاقه وافر خاندان فیض‌الله‌بیگ به خلیفه ملا محمدامین ایشان در باغچه‌بهی رحل اقامت می‌گزیند و در خانقاه و مسجد باغچه به ارشاد و تدریس علوم مذهبی مشغول و سرانجام در سال ۱۳۳۴ ه.ق در قبرستان مردان تسلیم خاک می‌شود (نه‌یویی، ۱۳۹۴: ۳۶-۱۷).

^۷ ملا عبدالوهاب فرزند ارشد حاجی خلیفه ملا محمدامین ارمنی‌بلاغی بوده و در قبرستان هفت‌مردان در کنار پدرش به خاک سپرده شده است (ایوبی، ۱۴۰۲).

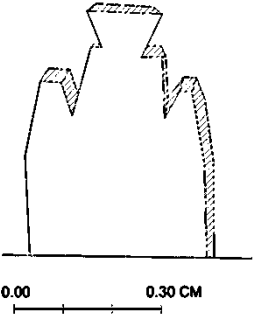

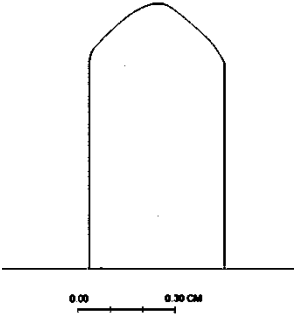

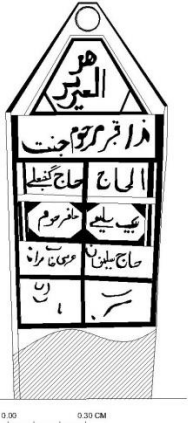
تاکنون هیچ‌گونه مطالعه‌ای در ارتباط با قبرستان تاریخی باغچه‌بهی به انجام نرسیده است. افخمی تنها به آوردن تصویری از سنگ‌مزار مصباح‌الدیوان ادب در کتاب تاریخ فرهنگ و ادب مُکریان، بوکان اکتفا کرده (افخمی، ۱۳۶۴: ۴۳۱) که اکنون از ساختار اولیه‌ای آن آثاری باقی نمانده است. عباس ایوبی از دفن نه شخصیت آئینی و مذهبی منطقه بهی بوکان و مُکریان در این گورستان سخن گفته که به غیر از سنگ‌مزارهای گنجعلی‌بیگ آثاری از سنگ‌قبرهای دیگر موجود نیست (نه‌یویی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶). به‌علاوه سلیمی و ملاشاهی نیز به‌صورت گذرا به گورستان مذکور اشاره کرده‌اند (سلیمی و ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۵۴-۸۲).

گورستان هفت‌مردان همانند دیگر گورستان‌های گوردستان به‌دلیل احترامی که در نزد ساکنان محل دارد و به‌سبب عدم ورود احشام دارای پوشش گیاهی غنی است که به علت انباشت هر ساله آن‌ها مطالعه و بررسی سنگ‌مزارهای که برای سالیان متمادی شکسته و بر روی زمین قرار گرفته‌اند با مشکل جدی مواجه می‌کند. در محدوده گورستان هفت‌مردان گیاه شش‌پر و درختانی همچون بادام که در برابر شرایط سخت آب‌وهوایی مقاوم هستند، کاشته شده‌اند. در بالاترین بخش قبرستان حصاری از قلوه سنگ‌های آهکی به مساحت ۱۳۰ مترمربع به دور مزارهای مصباح‌الدیوان ادب،^۵ گنجعلی‌خان، سعیدخان ادهمی، خلیفه ملا محمدامین ارمنی‌بلاغی،^۶ ملا عبدالوهاب

^۵ عبدالله‌خان فرزند احمدبیگ معروف به مصباح‌الدیوان و متخلص به ادب از صاحب‌منصبان، شعرا و هنرمندان نامی گوردستان مُکریان بوده که در سال ۱۲۹۷ ه.ق در ارمنی‌بلاغی از روستاهای کنونی شهرستان بوکان متولد شده‌اند. مصباح‌الدیوان در دوران زندگی خود جهت تحصیل عازم تهران و کشور روسیه می‌شود و در تبریز از طرف محمدشاه قاجار به لقب مصباح‌الدیوان مفتخر می‌شود. مصباح‌الدیوان در ۳۵ سالگی به علت بیماری فلج ناچار به ترک ارمنی‌بلاغی محل سکونت خود شده و در روستای باغچه‌بهی که در آن هنگام تحت تملک ابراهیم خان بوده رحل اقامت می‌گزیند. مصباح‌الدیوان در زمینه ادبیات کُردی، فارسی و عربی، نقاشی، خطاطی، موسیقی و دانش پزشکی نبوغ و استعداد ذاتی داشت (افخمی، ۱۳۶۴: ۴۱۵-۴۳۱) و بعدها در سال ۱۳۴۴ ه.ق در روستای باغچه‌بهی دار فانی را وداع گفت (آبایی، ۱۳۹۵: ۱۳۷).

^۶ خلیفه ملا محمدامین فرزند خلیفه ملا عبدالوهاب در سال ۱۲۵۸ ه.ق در ساوجبلاغ مُکری متولد و بعدها به همراه پدرش عازم ارمنی‌بلاغی گردید و در سال ۱۲۹۲ ه.ق از طرف شیخ عبیدالله شمزینی اجازه دریافت کرد و

جدول ۱: گونه‌شناسی سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

ردیف	نوع سنگ-مزار	تصویر	طرح	ملاحظات	قدمت
۱	محرابی افراشته			ارتفاع: ۶۱ م عرض: ۴۲ م ضخامت: ۸ م از بارزترین ویژگی این سنگ‌مزار می‌توان به نوع فرم آن اشاره کرد که ماهرانه حجاری شده است.	قاجاریه
۲	محرابی افراشته			ارتفاع: ۸۸ م عرض: ۴۳ م ضخامت: ۷ م این سنگ‌مزار ساده و عاری از هرگونه تزئینات است و سطح آن به دلیل شرایط طبیعی و محیطی با خزه و گل‌سنگ پوشیده شده است.	قاجاریه
۳	محرابی افراشته			ارتفاع: ۱۳۲ م عرض: ۶۰ م ضخامت: ۶/۵ م نوشته موجود بر این سنگ‌مزار در ارتباط با معرفی حاجی گنجعلی-بیگ است.	پهلوی اول

آرایه سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی
بر روی سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی تنها دو نوع آرایه هندسی و کتیبه‌ها که در ارتباط با معرفی شخص متوفی هستند به چشم می‌خورد که به احتمال زیاد با اعتقادات و بینش مذهبی مردم باغچه‌بهی در ارتباط هستند.

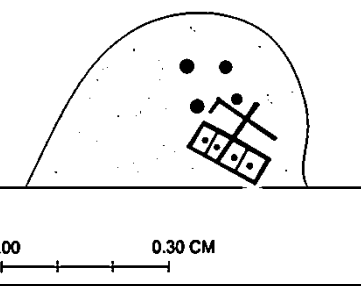

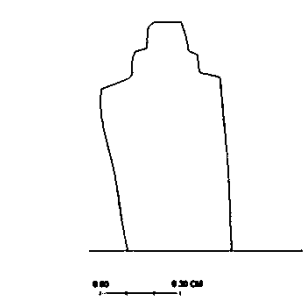

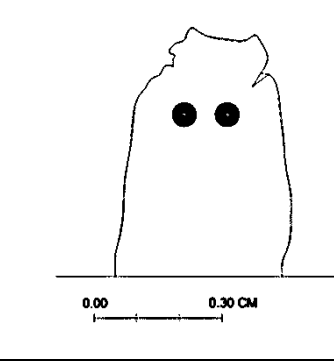

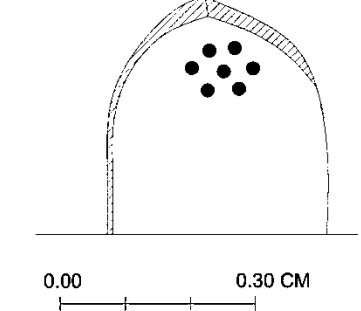
نقوش هندسی

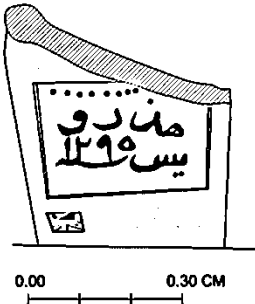

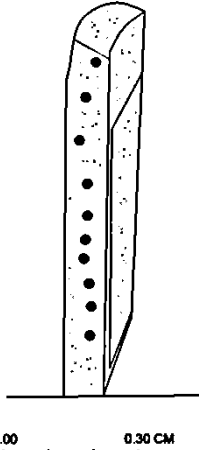

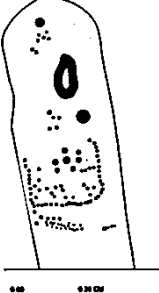

نقوش هندسی رایج‌ترین نقشمایه تزئینی بر سنگ‌مزارهای

تاریخی گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی است. از نقوش هندسی و مشتقات آن به‌عنوان دومین نوع نقوش هنر اسلامی یاد می‌برند. قدر مسلم اینکه نقوش هندسی با هماهنگی و احساس وحدت همراه با مضامین معنوی کتیبه‌ها، پیام‌های معنوی و روحانی ارزشمندی را نشان می‌دهند که نه تنها در روح و اندیشه بیننده رسوخ می‌کند، بلکه در کنار یک‌دیگر ترکیب‌های بی‌نظیری را پدید می‌آورند که به‌لحاظ زیبایی‌شناختی حائز اهمیت است (فراست، ۱۳۸۵: ۲۵).

نقشمایه‌های سنگ‌مزارها در فرم‌های اصلی دایره‌ای، مربعی، مثلثی و مستطیلی است که شرق‌شناسان نقوش چندضلعی‌های بافته‌شده در هم را بیان عارفانه جمال متعال دانسته‌اند که روح را به تأمل موجود و جذبه می‌خواند (مهرداد، ۱۳۹۳: ۱۷۳). بر روی سنگ‌مزارهای گورستان باغچه‌بهی نقشمایه‌های هندسی به اشکال دایره‌ای، مربعی، مستطیلی، خطوطی به شکل صلیب، کنگره‌ای، دوایر برجسته، کادریهای تزئینی و ترنج‌های به صورت محراب ترسیم شده‌اند (جدول ۲).

جدول ۲: آرایه‌های هندسی موجود بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
۱			ارتفاع ۲۹ س م عرض ۴۸ س م ضخامت ۹ س م تزئینات هندسی به اشکال مربع و حفره‌های به صورت مدور از آرایه‌های این سنگ‌قبر است. خطوطی به شکل صلیب با مربع و دایره
۲			ارتفاع ۶۱ س م عرض ۴۲ س م ضخامت ۸ س م این سنگ‌مزار به فرم کنگره‌ای حجاری شده است
۳			ارتفاع ۵۶ س م عرض ۳۷ س م ضخامت ۹ س م بخشی از این سنگ‌قبر در قسمت فوقانی شکسته شده و تزئینات برجسته‌ای مدور آن در نوع خود منحصر به فرد است
۴			ارتفاع ۵۱ س م عرض ۳۷ س م ضخامت ۷ س م حجار بر روی سطح اصلی این سنگ‌قبر هفت حفره مشابه گل هفت برگ خلق کرده است

<p>سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) مراد ویس ارتفاع ۹۵ س م عرض ۴۳ س م ضخامت ۹ س م بر بالای این سنگ‌مزار نقش دایره‌های به هم پیوسته و کتیبه‌ای با این مضمون «هَذَا قَبْرُ مَرْحُومِ جَنْتِ مَكَانِ مَرَادِ وَیَسِ ۱۲۹۶» حجاری شده است.</p>			۵
<p>سنگ‌مزار عمودی (کیل اول)؟ ویس ارتفاع ۵۲ س م عرض ۴۱ س م ضخامت ۹ س م بر بالای نوشته با این محتوا «هَذَا وَیَسِ ۱۲۹۵» دایره‌های مدور نقش بسته است</p>			۶
<p>ارتفاع ۹۳ س م عرض ۴۰ س م ضخامت ۱۰ س م بر جوانب این سنگ‌مزار حفره‌های به شکل مدور ایجاد شده است.</p>			۷
<p>ارتفاع ۱۲۰ س م عرض ۴۱ س م ضخامت ۱۰ س م بر سطح و پشت این سنگ‌قبر حفره‌های مدور منظمی در ارتباط با هم حجاری شده- اند</p>			۸

کتیبه‌ها

به صورت محراب نوشته شده‌اند. معرفی شخص متوفی به همراه سال وفات وی و آیاتی از کلام‌الله مجید به خط نستعلیق و ابیاتی پندآموز از شاعران بزرگ ایران و منطقه مُکریان بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان دیده می‌شود (جدول ۳).

کتیبه‌ها از بارزترین آرایه‌های تزئینی موجود بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی هستند. کتیبه‌ها در داخل کادرهایی به اشکال مربع، مستطیل، مثلث و ترنج‌هایی

جدول ۳: آرایه‌های کتیبه‌ای موجود بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
۱			سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) محمود ارتفاع ۷۳ س‌م عرض ۴۱/۵ س‌م ضخامت ۱۱ س‌م بر روی این سنگ‌مزار نوشته با این مضمون «هذا قبر مرحوم جنت مکان محمود سنه هی ۱۲۹» حجاری شده است.
۲			سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) محمود ارتفاع ۷۴ س‌م عرض ۴۲ س‌م ضخامت ۹ س‌م بر روی این سنگ‌مزار نوشته با این مضمون «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» حجاری شده است.
۳			سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) رستم ارتفاع ۵۵ س‌م عرض ۳۴ س‌م ضخامت ۷ س‌م بر روی این سنگ‌مزار «هذا قبر جنت مکان رستم» نوشته شده است.

<p>سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) رستم ارتفاع ۵۸ سم عرض ۳۱ سم ضخامت ۶ سم بر روی این سنگ‌مزار نوشته با این مضمون «هو ماضی ... الباقی سننه ۱۲۹۵» حجاری شده است.</p>	 <p>0.00 0.30 CM</p>		۴
<p>سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) مراد ؟ ویس ارتفاع ۹۱ سم عرض ۳۷ سم ضخامت ۱۰ سم بر روی این سنگ‌مزار بیتی با این مضمون «... فغان ز حسرت دیداها ... جهان ز» نوشته شده است.</p>	 <p>0.00 0.30 CM</p>		۴
<p>سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) ؟ ویس ارتفاع ۹۳ سم عرض ۴۰ سم ضخامت ۱۰ سم بر روی این سنگ‌مزار بیتی با این محتوا «هان از دست چرخ کینه بیاد» نوشته شده است.</p>	 <p>0.00 0.30 CM</p>		۵
<p>سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) فاطمه عایشه ارتفاع ۹۳ سم عرض ۴۳ سم ضخامت ۷ سم بر روی این سنگ‌مزار نوشته با این محتوا «سننه ۱۳۱۰ هذا قبر مرحومه جنت مکان ... فاطمه عایشه» حجاری شده است.</p>	 <p>0.00 0.30 CM</p>		۶

<p>سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) فاطمه عایشه ارتفاع ۸۳ سم عرض ۴۰ سم ضخامت ۷ سم بر روی این سنگ‌مزار «یا الله، حلا بیت مکرمه انا و کانهو (نهم) محمد عرب» نوشته شده است.</p>			<p>۷</p>
<p>سنگ‌مزار عمودی (کیل اول) حاجی گنجعلی بیگ ارتفاع ۱۳۲ سم عرض ۶۰ سم ضخامت ۶/۵ سم بر روی این سنگ‌مزار در ارتباط با معرفی گنجعلی بیگ اینگونه «هو العزیز هذا قبر مرحوم جنت الحاج حاج گنجعلی بیگ سلیمی خلف مرحوم حاج سلیم خان...» نوشته شده است.</p>			<p>۸</p>
<p>سنگ‌مزار افقی (تات) حاجی گنجعلی بیگ ارتفاع ۲۰۴ سم عرض ۵۷ سم ضخامت ۷/۵ سم بر روی این سنگ‌مزار «بسم الله الرحمن الرحیم، آرامگاه گنجعلی ... سلیمی مرحوم یکی از رجال مشهور ایل فیض الله بیگ. روزی که شود إذا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ داند که شود إذا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ. گویم صَنَمًا، بَإِيَّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ. یا رب بحق بنی فاطمه. که بر قولم ایمان کنم خاتمه/ اگر دعوتم رد کنی ور قبول. من و دست و دامان آل رسول» نوشته شده است.</p>			<p>۹</p>

<p>سنگ‌مزار عمودی (کیل دوم) حاجی گنجعلی بیگ ارتفاع ۱۳۲ سم عرض ۶۰ سم ضخامت ۶ سم</p> <p>بر روی این سنگ‌مزار «یا الله، یا احد، یا محمد، یا احمد. بضاعت نیاوردم الا امید. خدایا ز عفوم مکن ناامید / سپردم به تو مایه خویش را. تو دانی حساب کم و بیش را / خدایا ذلیم ز فرط گناه. در تست مر عاصیان پناه / به درگهت آورده‌ام عذرخواه. همین روی و موی سفید و سیاه» نوشته شده است.</p>			۱۰
<p>ارتفاع ۵۶ سم عرض ۴۲ سم ضخامت ۹ سم</p> <p>بر سطح این سنگ‌مزار «هذا قبر...» نوشته شده است.</p>			۱۱

بحث و تحلیل

۳۴۴). به احتمال زیاد سنگ‌قبرهای تاریخی بیشتری در محدوده قبرستان هفت‌مردان وجود داشته که به دلیل عوامل محیطی و انسانی اکثر آن‌ها از بین رفته و در زیر خاک مدفون گشته‌اند. کاشتن درخت بادام، نارون (در اصطلاح محلی بوز) و گیاه شش‌پَر از شاخصه‌های اصلی قبرستان‌های تاریخی گُردستان مُکریان و از جمله بوکان هستند (سلیمی و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۳۴)، شواهدی که در گورستان هفت‌مردان نیز قابل مشاهده است. آن‌چنان که پیداست حجاران در انتخاب سنگ‌ها دقت لازم را کرده‌اند که ایجاد نقشمایه‌ها به راحتی بر روی آنها قابل اجراء باشند که در نتیجه همانند اکثر قبرستان‌های تاریخی منطقه مُکریان از سنگ تراورتن که یک نوع سنگ آهکی است، استفاده کرده‌اند. نوع زمین‌شناسی منطقه نشان می‌دهد که به احتمال زیاد سنگ‌مزارها از معادنی در خود محل و مناطق اطراف استخراج شده‌اند.

به طور کلی، در گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی ۲۲ سنگ‌قبر تاریخی متعلق به ۱۵ نفر بررسی، مطالعه و مستندنگاری شدند. با این حال، در این قبرستان سنگ‌مزارهای اشخاصی همچون مصباح‌الدیوان ادب، مُلا عبدالوهاب خلیفه‌زاده، خلیفه ملا محمدامین ایوبی و خلیفه شیخ قیوم ساوجبلاغی محدود در حصار سنگی وجود داشته که اکنون از ساختار اولیه‌ای آن‌ها اثری باقی‌نمانده است (شکل ۸). به‌علاوه، در این قبرستان سنگ‌قبرهای مردم عادی که اکثراً ساده و غیر شاخص بودن و مطالعه همه آن‌ها در این نوشتار امکان‌پذیر نبود، وجود داشت. با توجه به آداب و رسوم تدفین در گُردستان مُکریان از گذشته‌های دور هر قبر دارای سه سنگ‌مزار (دو سنگ‌مزار عمودی در دو طرف که به آن کیل و یک سنگ‌مزار افقی در وسط که به آن تات می‌گویند) است (سلیمی و دیگران، ۱۴۰۰:

شکل ۸: نمایی از درختان بادام، ضریح‌های چوبی، محدوده سنگی رأس گورستان و دیگر سنگ‌مزارهای هفت‌مردان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

تکیه‌گاه محکمی داشت. خط نستعلیق از این نظر پایگاه مطمئنی برای تثبیت جایگاه خود در مقابل سایر خط‌ها بود. موضوع بعد، دور شدن از پایگاه ثلث یعنی ترکیه بود. در این زمان ایران روابط خوبی با همسایه غربی خود نداشت و مرادات فرهنگی نیز تحت تأثیر این مساله قرار داشت، در نتیجه به کیفیت خط ثلث لطمه زده شد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۳۷). سنگ‌مزارهای قبرستان هفت‌مردان از نوع محرابی افراشته هستند که ارتفاع و ضخامت آنها متفاوت است. در زبان کُردی سورانی منطقه به این سنگ‌قبرها «کیل» می‌گویند و با تأکید بر افراد به خاک سپرده شده متعلق به عصر قاجاریه و پهلوی هستند.

در بین ۲۲ سنگ‌قبر تاریخی متعلق به ۱۵ نفر متوفی، هویت ۶ نفر مشخص است. به‌علاوه در این گورستان از هویت افرادی هم‌چون مصباح‌الدیوان ادب، مُلا عبدالوهاب خلیفه‌زاده، خلیفه ملا محمدمامین ایوبی و خلیفه شیخ قیوم ساوجبلاغی مطلع هستیم اما با این حال از ساختار اولیه سنگ‌قبرهای آنها اطلاعات چندانی در دست نیست. از شش نفر دیگر نیز به دلیل اینکه تنها نام متوفی بر روی سنگ‌مزارها نوشته شده از نسبت نسبی آنها آگاهی زیادی نداریم. در میان این ۶ متوفی

بدون شک خط و کتابت یکی از مهم‌ترین موضوعات تزئینی و بارزترین وسیله و عامل هنرنمایی در سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی بوده است، خط نستعلیق تنها خط آراستن سنگ‌مزارهای باغچه‌بهی بوده است. هنرمندان سنگ‌مزارهای باغچه‌بهی برای مردمی کردن آثار خود و رابطه میان هنر و عقاید دینی، از تصاویر و خطوط کمک گرفته و نوک قلم را بر سنگ بی‌جان کشیده و روح و طراوت به آن بخشیده‌اند. نقشمایه‌های سنگ‌قبر قبرستان هفت‌مردان را می‌توان به دو گروه هندسی و کتیبه‌ای تقسیم‌بندی کرد. نقشمایه‌های کتیبه‌ای به ویژه در سنگ‌مزار گنجعلی بیگ در سه بخش سر لوح، متن و حواشی بر سنگ‌مزارها نقش بسته و از این لحاظ قابل مقایسه با سنگ‌مزارهای قاجاری روستای ترجان سقز است (سلیمی و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۲۷-۳۵۴).

گرایش به خط نستعلیق در دوره قاجار و کم‌توجهی به ثلث و دیگر خطوط می‌تواند دلایل گوناگونی داشته باشد که از جمله می‌توان به جذابیت این خط و نیاز جامعه قاجار به امر کتابت اشاره کرد. موضوع دیگر به هویت آن بازمی‌گردد که کاملاً ایرانی است و رگه‌های عربی یا ترکی ندارد و با هجومی که از طرف غرب به ایران شده بود، فرهنگ ایرانی سخت نیاز به

سنگ‌قبرهای مصباح‌الدیوان ادب از سنگ‌قبرهای تاریخی گورستان هفت‌مردان بوده که اکنون اثری از آن‌ها نیست. بر روی سنگ‌مزارهای اصلی قطعه‌ای از احمدخان پسر ادب با این مضمون: «از جمادی دوم نوزده چون رفت تمام / هم در آن سال همانا که نهنگ آمده نام. در شب شبی که ساعت شش و نیم بود زمان / همه آفاق پر از ظلمت شب گشته ظلام. لمعه روح ز مصباح تنش گشته جدا / تا به فردوس خرامید در آن گرد مقام. سال تاریخ وفاتش ز خرد جستم و گفت: از همان خلدبرین قلب ادب جای مقام (۱۳۳۴)» نوشته شده بود (آقابیک، ۱۳۹۵: ۱۳۷).

از مهم‌ترین سنگ‌مزارهای تاریخی گورستان هفت‌مردان می‌توان به سنگ‌قبرهای حاجی گنجعلی بیگ سلیمی از رجال خیر و مشهور ایل فیض‌الله بیگ اشاره کرد (سلیمی و شیخی ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۷۸) که قابل مقایسه با سنگ‌قبرهای قبرستان شیخ‌وسو روستای تُرجان سقز در استان کردستان هستند (جدول ۴)، (سلیمی و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۲۷-۳۵۴). از این شخص هر سه سنگ‌مزار باقی مانده است. سنگ‌قبرهای مذکور از نوع محرابی افراشته و در سه بخش سر لوح، متن و حواشی به اشکال زیبایی حجاری شده‌اند و هنرمند حجار برای آراستن آن‌ها از اشعار بزرگان منطقه فیض‌الله بیگی از جمله سلیم خان ملقب به حاجی سرتیپ و پدر گنجعلی بیگ (حاجی سلیم خان تیکان‌تپه، ۱۳۸۸: ۸۱) و ابیات شاعران بزرگ هم چون سعدی، نظامی گنجوی و آیاتی از سوره انفطار و تکویر قرآن بهره گرفته است ترکیب اشعار و آیات در نوع خود جالب توجه است. از محتوای سنگ‌قبرها بر می‌آید که شخص گنجعلی بیگ ارادت و احترام خاصی نسبت به اهل بیت پیامبر (ص) قائل بوده است. گنجعلی بیگ^۱ مالک روستای جانبلاغ، فرزند سلیم خان ملقب به حاجی سرتیپ و نوه فیض‌الله بیگ بوده و در سال ۱۳۳۵ هم‌زمان با دوره پهلوی (ادهمی، ۱۴۰۲) و طبق وصیت خود در کنار قبر حاجی خلیفه ملا محمدامین به خاک سپرده شده است (ئه‌یوبی، ۱۳۹۴: ۳۶).

اولین سنگ‌مزار مورد مطالعه متعلق به شخصی به نام «محمود» است که بر روی یک سنگ‌مزار آن سال ۱۲۹۰ نوشته شده که به احتمال زیاد یک رقم آن عمداً یا سهواً توسط حجار جا افتاده است چرا که خط نستعلیق و فرم سنگ‌مزار می‌نماید که مربوط به دوره قاجار باشد. بر روی سنگ‌قبر دوم آیه ۵۷ سوره عنکبوت «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» و به این معنی «هر نفسی چشنده مرگ است» حجاری شده است. سنگ‌مزارهای رستم دومین سنگ‌قبر مورد مطالعه هستند. بر روی سنگ‌قبر اصلی رستم عبارتی در ارتباط با معرفی ایشان و بر سنگ‌قبر دیگر آن «هو ماضی ... الباقی سنه ۱۲۹۵» نوشته شده است که نشان می‌دهد این شخص هم‌زمان با حکومت ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ هـ.ق) فوت نموده و آن‌چه در ارتباط با این سنگ‌قبر جالب است شیوه نوشتن کلمه «رستم (روستم)» است.

سومین سنگ‌مزار در این میان متعلق به شخصی احتمالاً به نام «مراد ویس» است که بر روی سنگ‌قبر اصلی آن عبارت «هذا قبر مرحوم جنت مکان مراد ویس سنه ۱۲۹۶» و بر سنگ‌مزار دیگر ابیاتی با این مضمون «... فغان ز حسرت دیدها ... جهان ز» که ابتدای آن ناخوانا شده و به اتمام نرسیده نوشته شده است. با اتکاء بر شواهد نوشتاری فوق مراد ویس یک سال بعد از رستم و هم‌زمان با زمامداری ناصرالدین شاه فوت کرده است. چهارمین سنگ‌مزار که سنگ‌قبر اصلی آن شکسته شده و اولین کلمه آن ناخوانا و بعد از آن احتمالاً ویس و در ادامه سال ۱۲۹۵ نوشته شده و بر سنگ‌قبر دوم ابیاتی با این مضمون «هان از دست چرخ کینه بیاد» نوشته شده است. شواهد مذکور نشان می‌دهد که ویس در سال ۱۲۹۵ هم‌زمان با رستم و حکومت ناصرالدین شاه فوت کرده است. در ارتباط با بیت شعر موجود بر سنگ‌قبر ویس باید گفت که در گذشته حوادث زمینی و تغییرات و تحولات رخ داده در آن را در ارتباط مستقیم با آسمان می‌دانستند، و گذر زمان را که خود باعث بروز انواع دگرگشت‌ها در زمین می‌شد ناشی از چرخش گنبد یا چرخ فلک می‌پنداشتند. از همین رو، پیری و مرگ نیز از جمله برآیندهای مستقیم چرخ فلک و تحولات حادث شده در آن تصور می‌شد. با اتکاء بر منابع نوشتاری سنگ‌مزارهای فاطمه عایشه تنها زن متوفی در قبرستان هفت‌مردان است که ایشان نیز هم‌زمان با زمامداری ناصرالدین شاه قاجار فوت نموده است.

^۱ رضا ادهمی تاریخ دقیق مرگ گنجعلی بیگ را ۱۳۳۴/۱۲/۲۹ می‌داند، اما تاریخ موجود بر روی سنگ‌قبر که اکنون اثری از آن نیست ۱۳۳۵/۰۱/۰۱ بوده است (ادهمی، ۱۴۰۲).

از دیگر سنگ‌قبرها که دارای شواهد نوشتاری بودند، می‌توان به سنگ‌قبر شکسته‌ای اشاره کرد که بر روی آن «هذا قبر...» نوشته شده بود و به علت شکستگی از هویت فرد متوفی اطلاع پیدا نکردیم. وجود ابیاتی از شاعران ایران زمین، آیاتی از کلام

الله مجید و احتمالاً ابیاتی از شاعران بومی نشان می‌دهد که روستای باغچه‌بهی در دوره قاجاریه و پهلوی دارای مسجد، مدرسه و حجره بوده که هنرمندان حجار با این ابیات و آیات آشنایی داشته و آن را بر روی سنگ‌مزارها به تصویر کشیده‌اند.

جدول ۴: مطالعه تطبیقی سنگ‌قبرهای، قبرستان هفت‌مردان باغچه‌بهی با دیگر سنگ‌قبرهای منطقه مَکریان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

ردیف	قبرستان مورد مقایسه	تصویر مورد مقایسه	قدمت	مأخذ
۱	شیخ وسو تُرجان سقز		قاجاریه	سلیمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۲۷-۳۵۴
۲	پیربادین بوکان		قاجاریه	نگارندگان، ۱۴۰۲
۳	پیر محمد لج مهاباد		قاجاریه	سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۱۹

<p>صلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۴</p>	<p>صفویه</p>		<p>سنگ‌قبر محمد صالح محفوظ در موزه مردم‌شناسی مهاباد</p>	<p>۴</p>
---------------------------------------	--------------	---	--	----------

نزدیکان و کاتبان عبدالله‌خان در ساوجبلاغ مُکری بود هنگام ملاقات با حاج میرزا آقاسی در تهران توانست روستای باغچه و ناحیه بهی که اکنون بخشی از منطقه فیض‌الله‌بیگی است را از دولت قاجار خریداری کند (ناهد، ۱۳۶۲: ۱۰-۱۱). باغچه در ابتدا تنها ملک عبدالرحمن‌بیگ بود که در واقع می‌توان گفت خاستگاه و کانون ایل فیض‌الله‌بیگی در بوکان و سقز «روستای باغچه» است اما در هنگام مرگ عبدالرحمن‌بیگ علاوه بر روستای باغچه صاحب دو روستای تیکان‌تپه و ساروقامیش نیز بود. عبدالرحمن‌بیگ دارای سه پسر به نام‌های فیض‌الله‌بیگ، کریم‌بیگ و سلطان‌بیگ بوده که در این بین کریم‌بیگ در جوانی و در جنگ با ایل جاف کشته می‌شود (حیرت‌سجادی، ۱۳۸۱: ۲۳۲) و عبدالرحمن‌بیگ روستای تیکان‌تپه را به «فیض‌الله‌بیگ» و باغچه و ساروقامیش را نیز به سلطان‌بیگ می‌بخشد. فیض‌الله‌بیگ و سلطان‌بیگ دارای سواد فارسی و عربی و علم دوست و فضل پرور بوده‌اند. چنان‌که در روستاهای خود مساجد، مدارس و کارگاه‌های بافی بنا نهاده و علاوه بر کودکان خود فرزندان مردم عادی را نیز به تحصیل تشویق می‌کردند. فیض‌الله‌بیگ در مدت کوتاهی علاوه بر تیکان‌تپه پنجاه الی شصت روستا را خریداری می‌کند (ناهد، ۱۳۶۲: ۱۱) و در سال ۱۲۸۳ هـ.ق به پاس شکست ایل جاف از طرف ناصرالدین شاه قاجار خلعت و مبلغ دوپست تومان موجب سالانه دریافت می‌کند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۶۲۰-۶۲۱). بعدها جنوب‌شرق بوکان به سبب فعالیت‌های فیض‌الله‌بیگ فرزند عبدالرحمن‌بیگ به نام منطقه فیض‌الله‌بیگی بوکان معروف گردید و روستای تیکان‌تپه به مرکزیت این ایل انتخاب گردید و عبدالرحمن‌بیگ، فیض‌الله‌بیگ و حاجی سلیم‌خان از بزرگان این ایل نیز در همین روستا به خاک سپرده شدند (افخمی، ۱۳۶۴: ۵۹۷).

نقوش هندسی به صورت مربع، دایره (شمسه)، کادرها و محراب‌های تزئینی برای نوشتن کتیبه‌ها، دایره‌های برجسته و حفره‌های مدور از دیگر آرایه‌های موجود بر سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان است. نقشمایه دایره (شمسه) و مربع بر سنگ‌قبر گنجعلی‌بیگ و اولین سنگ‌قبر مورد مطالعه قابل مشاهده است. کادرها به عمق کمتر از ۱۵ میلی‌متر و محراب‌های تزئینی با ابعاد و اندازه‌های مختلف از نقشمایه‌های هستند که در ارتباط با سنگ‌قبرهای که دارای کتیبه بوده‌اند حجاری شده‌اند. دایره‌های برجسته، حفره‌های کوچک مدور بر کناره سنگ‌مزارها و به صورت شبکه‌ای منظم بر سطح آن‌ها از آرایه‌های هستند که در ارتباط با ایجاد این نقوش نیز اطلاعات چندانی نداریم. در گورستان مُکریان که بوکان بخشی از آن است، مردم به هنگام زیارت قبور اشخاص آئینی سنگ‌ریزه‌های را به سنگ‌قبرها می‌چسبانند که اگر سنگ‌ریزه به سنگ‌قبر چسبید حاجت شخص زائر برآورده می‌شود و اگر افتاد شخص دعاگو ناامید می‌شود. البته این عمل را تا زمان چسبیده شدن سنگ‌ریزه بر سنگ‌قبر انجام می‌دهند. این کار در مُکریان موجب ایجاد حفره‌های مدور کوچک بر روی سنگ‌مزارها و حتی بناهای تاریخی از جمله آرامگاه بوداق سلطان در مهاباد شده است، موضوعی که در ارتباط با سنگ‌قبرهای خلیفه ملا محمدامین ایوبی نیز صادق است (شکل ۹)، اما به احتمال زیاد جدا از سنگ‌قبر خلیفه ملا محمدامین ارمنی‌بلاغی، حفره‌های مدور کنده‌شده بر بالا و کناره بیشتر سنگ‌قبرها جنبه زیبایی‌شناختی و شاید آئینی داشته‌اند.

به لحاظ تاریخی اطلاعات چندانی در ارتباط با روستای باغچه بهی نداریم آنچه که مشخص است این است که در دوره محمدشاه قاجار (۱۲۵۱-۱۲۶۳ هـ.ق) یکی از بیگ‌زاده‌گان مُکریان به نام عبدالرحمن‌بیگ در حدود سال ۱۲۵۰ هـ.ق که از

شکل ۹: ایجاد حفره‌های بر روی سنگ قبر خلیفه ملا محمدامین ارمنی بلاغی (نگارندگان، ۱۴۰۲).

نتیجه‌گیری

باغچه‌بهی نام یکی از روستاهای شهرستان بوکان است که از اواسط دوره قاجاریه به دلیل موقعیت سرحدی در بین گوردستان مکریان و هه‌وشار و هم‌چنین خاک حاصل‌خیز و منابع آب کافی جهت زراعت اهمیت سیاسی، مذهبی و اقتصادی یافت. مدارک نوشتاری و شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهد که عبدالرحمن‌بیگ از بیگ‌زاده‌های مکریان در عهد محمدشاه موفق به خرید روستای باغچه و ناحیه‌بهی از طرف دربار قاجار می‌گردد و بعدها وارثان عبدالرحمن‌بیگ در روستاهای محل سکونت خود اقدام به فعالیت‌های عمرانی و قبرستان‌های تاریخی می‌کنند. گورستان هفت‌مردان باغچه‌بهی از قبرستان‌های تاریخی بوکان با سنگ‌مزارهای جالب توجه است که تاکنون هیچ‌گونه مطالعه بر روی آن صورت نگرفته و در مطالعات باستان‌شناختی منطقه مغفول مانده است. گورستان هفت‌مردان قبرستانی با مساحت در حدود ۱/۵ هکتار است و هنوز هم مورد استفاده اهالی باغچه‌بهی است. نگارندگان به مطالعه و بررسی ۲۲ سنگ‌مزار متعلق به ۱۵ نفر متوفی پرداختند که در این بین هویت ۶ نفر از آن‌ها مشخص است و در این میان ۵ نفر از آن‌ها مذکر و تنها یک نفر مؤنث است. در بالاترین بخش قبرستان مردان به دور قبرهای اشخاصی

همچون مصباح‌الدیوان ادب و گنجعلی‌بیگ حصارى از قلمرو سنگ‌های آهکی کشیده‌اند. مصباح‌الدیوان و گنجعلی‌بیگ از صاحب منصبان منطقه و خلیفه ملا محمدامین ایوبی از رهبران مذهبی مکریان بوده‌اند و در دستگاه دولتی و منطقه‌ای عصر قاجار و پهلوی از جایگاه اجتماعی والایی برخوردار بوده‌اند. نقوش هندسی از تزئینات متداول موجود بر سنگ مزارهای گورستان هفت‌مردان است و خط نستعلیق نیز به دلیل هویت ایرانی آن تنها خط مورد استفاده حجاران باغچه‌بهی در معرفی شخص متوفی بوده است. هنرمندان حجار در سه بخش سر لوح، متن و حواشی به اشکال زیبایی و ایجاد کادرهای تزئینی برای آراستن و عرفانی کردن سنگ‌قبرها از ابیات شاعران بزرگ ایران هم‌چون سعدی، نظامی گنجوی و آیاتی از سوره‌های انفطار، تکویر و عنکبوت بهره گرفته‌اند که به لحاظ محتوایی ترکیبات منحصر به فردی را خلق کرده‌اند که بدون شک وجود قطاب‌خانه‌های محلی در آشنایی هنرمندان حجار با این اشعار و آیات نقش مهمی داشته است. به‌طور کلی با اتکاء بر مطالعات صورت گرفته بر روی سنگ‌مزارهای تاریخی و شواهد نوشتاری می‌توان نتیجه گرفت وجود قبرهایی از مردم عادی و افرادی با پایگاه اجتماعی متفاوت حاکی از فاصله طبقاتی جامعه باغچه‌بهی در دوره قاجاریه و پهلوی

سلیمی، اسماعیل (۱۳۹۸). بررسی و معرفی مسجد تاریخی روستای سویناس مهاباد. مطالعات ایران‌شناسی، ۵(۱۵)، ۳۵-۵۱.

سلیمی، اسماعیل، صلح‌جو، جمیله (۱۳۹۷). بررسی و معرفی مسجد روستای ترجان سقز. علمی تخصصی باستان‌شناسی ایران واحد شوشتر، ۸(۱)، ۹۶-۷۸.

سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله (۱۴۰۰). گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه سنگ‌قبرهای کانی‌گل (ارمنی بلاغ) بوکان. هفتمین همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان: ایران و سرزمین‌های همجوار. به‌کوشش: آرمان وفایی و همایون خوش اقبال، تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، صص. ۱۲۹-۱۴۰.

سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله و عبدالله‌پور، ابوبکر (۱۴۰۰). بررسی و مطالعه آرایه سنگ‌قبرهای قبرستان قاجاری شیخ وسو روستای ترجان سقز. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱(۳۱)، ۳۲۷-۳۵۴.

سلیمی، اسماعیل؛ قزل‌سفلی، سمیه و معصومه، بایزیدی (۱۴۰۲). پژوهشی در سنگ‌مزارهای آرامستان‌های قدیمی شهرستان مهاباد. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳(۳۹)، ۲۰۳-۲۴۰.

سلیمی، اسماعیل؛ مبارکه شیخی ملاحاهی (۱۴۰۲). مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان. نگارینه، ۱۰(۲۵)، ۵۴-۸۲.

سیستانی، ایرج افشار (۱۳۸۱). نگاهی به آذربایجان غربی. تهران: ثامن الائمه (ع).

صمدی، سیدمحمد (۱۳۹۶). مهاباد، شهر قلعه‌های سرسبز، مهاباد: بی‌جا.

فراست، مریم (۱۳۸۵). همخوانی کتیبه و نقوش هندسی در بناهای اصفهان عصر صفوی. مطالعات هنر اسلامی، ۳(۵)، ۲۵-۴۴.

مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۷). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی تزیینات معماری. تهران: سمت.

مهرداد، سوگل (۱۳۹۳). بررسی نقوش نمادین سفال‌های دوره ایلخانی. رساله کارشناسی ارشد هنر اسلامی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).

است. ضمن آن‌که وجود مزارهای از خاندان فیض‌الله‌بیگی و صاحب‌منصبان منطقه و شخصیت‌های آئینی در این مکان، نشان از اهمیت باغچه‌بهی در ادوار مذکور دارد.

سپاسگزاری

نگارندگان این مقاله را به ابراهیم افخمی تقدیم می‌کنند و در پایان از آقای بهنام پسندی دهیار محترم روستای باغچه‌بهی، رضا ادهمی، عباس ایوبی، علی شاه‌محمدی و مهدی مطلا به سبب همراهی در بخش میدانی و قرار دادن اطلاعاتی در ارتباط با موضوع مورد مطالعه صمیمانه سپاسگزاری می‌شود.

منابع

آرشو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (۱۳۴۵). گزارش ثبتی آثار: ارومیه.

آقابگی، فرامرز (۱۳۹۵). بازخوانی و شرح چند سند در مورد حرفه نجاری؛ مطالعه موردی: اسناد مصباح‌الدیوان ادب. کشکول، ۱(۳): ۱۴۷-۱۲۷.

افخمی، ابراهیم (۱۳۶۴). تاریخ فرهنگ و ادب مکریان بوکان. سقز: محمدی.

ادهمی، رضا (۱۴۰۲). مصاحبه (۱۴ تیر ۱۴۰۲).

ثنائی، کامران (۱۴۰۱). تاریخ ولایت مکری (مکریان). تهران: سُها.

حاجی سلیم‌خان تیکان‌تپه (۱۳۸۸). سفرنامه حج ۱۳۱۰ - ۱۳۱۱ ق. به‌کوشش رسول جعفریان، قم: مورخ.

حُزنی، حسین (۱۹۳۸). کوردستان موکوریان یا آتروپاتین. رواندز: مطبوعه‌ی زاری کرمانجی.

حیرت سجادی، عبدالحمید (۱۳۸۱). ایل‌ها (ایلات) و عشایر کُردستان. سنندج: دانشگاه کُردستان.

رزم‌آرا، علی (۱۳۳۰). فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادی‌ها). تهران: دایره جغرافیایی ستاد ارتش.

زارعی، ابراهیم (۱۳۹۲). آثار فرهنگی باستانی و تاریخی استان کُردستان. تهران: سبحان نور.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی آذربایجان غربی (۱۳۹۵). استان‌داری آذربایجان غربی: ارومیه.

- مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۷۹). نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آن‌ها در آتروپاتن (ماد). ترجمه رقیه بهزادی. تهران: پژوهنده.
- مینورسکی، ولادیمیر (۲۰۰۶). مینورسکی و کُرد. ترجمه انوار سلطانی. سلیمانیه: وزارت پرورش.
- ناهید، عبدالله (۱۳۶۲). خاطرات من. تهران: نفیسی.
- نهیویی، عه‌باس (۱۳۹۴). حاجی خلیفه ملا محمدامین. بوکان: زانکو.
- نهیویی، عه‌باس (۱۴۰۲). مصاحبه (۱۷ تیر ۱۴۰۲).